

Nechutová, Jana

Epicedia na Karla IV. z 15. prosince 1378

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. E, Řada archeologicko-klasická. 1992, vol. 41, iss. E37, pp. [163]-169

ISBN 80-210-0602-1

ISSN 0231-7915

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/110149>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JANA NECHUTOVÁ

EPICEDIA NA KARLA IV. Z 15. PROSINCE 1378

Dvě latinské promluvy, pronesené při pohřbu Karla IV. dne 15. prosince 1378 v chrámu sv. Víta v Praze pražským arcibiskupem JANEM OCKEM Z VLAŠIMI a pražským scholastikem VOJTĚCHEM RAŇKŮ Z JEŽOVA, byly vydány ve třetím svazku FONTES RERUM BOHEMICARUM na str. 421–441. Edici první z nich, která byla již dříve tištěna Freherem ve *Scriptores rerum Bohemicarum* a Balbínem v *Miscellaneích*, zde pořídil JOSEF EMLER, zatímco do té doby nepublikovanou promluvu Vojtěchovu vydal ve *FRB FERDINAND TADRA*; její moderní edici pořídil JAROSLAV KADLEC (1971, 155–174). Na rozdíl od nově objevených kázání, která promluvil v souvislosti s císařovým úmrtím 14. a 30. prosince 1378 JINDŘICH Z VILDŠTEJNA (vydal HELMUT BANSY 1968), jsou obě tyto řeči obecněji známy a staly se uznanou součástí české latinsky psané literatury středověku. Podstatné části obou najdeme přeloženy do češtiny FRANTIŠKEM HEŘMANSKÝM (1958, 346–354), celý projev Vojtěcha Raňkova přeložil JAN VILIKOVSKÝ (1938, 65–71). Upozorníme zde jen na názor HELMUTA BANSY (1968, 188), že oficiálním kázáním 15. prosince, v den pohřbu, byl projev Vojtěcha Raňkova, zatímco kázání arcibiskupa Jana bylo podle Bansy proneseno až 12. ledna 1379. Připomeňme dále obecněji nepřijaté mínění JAROSLAVA KADLECE (1963) o tom, že autorem kázání, předneseného arcibiskupem, byl snad Jan z Jenštejna.

Oběma projevům byla věnována pozornost i mimo oblast výzkumu české literatury a historie. PETER VON MOOS (1971–1972) je zařadil mezi výtvoary, jimiž se blíže zabývá při svém zkoumání vývoje evropské latinské konsolační literatury: oběma řečem věnoval aspoň letmou pozornost po obsahové i formální stránce. Zařazuje je do literárněhistorického kontextu konstatováním, že královská pohřební řeč dosáhla vrcholu v normanské a štaufské jižní Itálii a na pražském dvoře Karla IV. a že označení smuteční kázání není zcela výstižné, neboť je to spíše přechodná forma mezi *laudatio* a *sermo*. Von Moos upozorňuje, že nebyly dostatečně prozkoumány pramenné aspekty všech těchto řečí, které se v podstatě sklá-

dají pouze z citací a dokonce delších „plagiátních“ partií: opisovalo se např. vydatně z cistericiácky ovlivněných listových formulářů Petra z Blois, což von Moos demonstruje na příslušných pasážích obou, Očkova i Vojtěchova, projevů; v tom, co von Moos identifikuje jako text Petra z Blois, byl zase tento středověký stylist zjevně závislý na patristické tradici (srov. Hieronymus, ep. 39; Ambrosius, De excessu Satyri, II, 28). Kadlecova moderní kritika edice Vojtěchovy řeči sice její citace přesně zjišťuje, tam ovšem, kde Vojtěch Raňků svůj pramen neuvádí, editor většinou literární závislosti nehledá, což ostatně ani není jeho úkolem. Vojtěchova řeč je na citace bohatší než arcibiskupův proslov: zatímco Jan Očko kromě biblických autorit odkazuje výslovně k Petrovi z Blois, k Architreniu Jana de Hauvilla, k Eusebeiovi z Kaisareie (Eis ton bion tú makariú Konstantinú basileós z r. 337? — citace je pochopitelně převzata z druhé ruky přes latinskou tradici, spojovací článek jsem však nenašla), uvádí Seneka, Anselma, Hieronyma, Řehoře Velikého, Aristotela, Petra Lombarda a kanonické právo, je rejstřík autorit pražského scholastika širší a pro jeho tvorbu, vyznačující se v některých ohledech raně humanistickými sklony, vůbec charakteristický. Jeho text je přirozeně bohatý na biblické citace a narážky; dále uvádí slavnou Hieronymovu konsolaci Ad Heliodorum de morte Nepotiani (ep. 60), Claudiana, Lucana, korespondenci Sionia Apollinaria, Poetriei Galfreda de Vino Salvo, Cicerona (Paradoxa stoicorum), Augustina, Martina z Bragy Formula honestae vitae, Architrenia Jana de Hauvilla, Cassiodorova Varia, Hilaria, Horatiův básnický list Ad Pisones, Aristotela a jeho vykladače Roberta Grossetesta, Seneku, Valeria Maxima. Kromě toho si lze všimnout pro tuto dobu příznačných „učených“ narážek na antické reálie a mytologii — tyran z Faru, Odysseus a Sirény, hyrkánští tygři, Lachesis a Atropos. Vojtěch dává najevo také svou poučenost v antické a středověké rétorice a poetice jak uváděním příslušných autorů, tak užíváním některých specifických termínů (*prosopopeia*, *pangicus stilus*, *agrestis oratio*.) Takto proklamované ctižádosti autora dostát vyšším nárokům na opravdu umělecké dílo odpovídá i užívání rétorických figur a tropů (JAN VILIKOVSKÝ 1948, 116: „U nás zejména kázání M. Vojtěcha Raňkova vynikají formální dokonalostí“): ve srovnání s řečí Jana Očka jsou u Vojtěcha Raňkova hojnější, i když i arcibiskupův projev prozrazuje zkušeného a obratného řečníka a kazatele.

Oba texty mají prosimetrické prvky — jejich prozaický text je proložen hexametry. U Jana Očka jsou to verše z Architrenia Jana de Hauvilla a pět hexametřů Karlova epitafu, patrně autorsky náležejících samotnému arcibiskupovi (a kupodivu metricky překvapivě čistých: nacházím pouze 3 chyby v měření přirozených délek). Vojtěch Raňkův takto několikrát uvádí delší pasáže veršů z Claudia Claudiana, jednou Lucana, dvakrát Galfreda de Vino Salvo, jednou (bez uvedení původu) Architrenia, Horatiův *Ars poetica*. Tak jsou výtvoři našich řečníků srovnatelné např. se známými pasážemi Zbraslavské kroniky, v níž Petr Žitavský prózou i vlastními leoninskými hexametry komentuje a oplakává smrt Václava III. (I, 84) nebo Elišky Přemyslovny (II, 25). K citaci veršů Jana z Garlandie (*Poetria Nova*, v. 386–387) „*O dolor, o plus quam dolor*,

o mors, o truculenta / mors, esses utinam mors mortua...“ (KADLEC 1971, 162, FARAL 1924, 209) v řeči Vojtěcha Raňkova poznamenejme, že před sebou máme místo, přehojně užívané středověkými plankty i u nás: ozývá se v Pláči Panny Marie v Pasionálu abatyše Kunhuty (VILIKOVSKÝ 1948, 39, 44, 47), čteme je opět ve Zbraslavské kronice při nářku nad smrtí Václava II. (I, 81), srov. komentář JAROSLAVA LUDVÍKOVSKÉHO ke Kronice kláštera Žďárského, 1964, 18).

* * *

K tomu, abychom obě řeči přesněji žánrově zařadili, je třeba seznámit se aspoň stručně s jejich stavbou. Věnujme po této stránce pozornost nejprve skladbě **Jana Očka z Vlašimi**.

Biblickým tématem této řeči je verš z knihy Moudrosti (Sap. 3,1) „*Iustorum animae in manu Dei sunt*“. První částí řeči je *planctus*, uvozený citátem z Pláče Jeremiášova (Thren. 2,18), pokračující pak delší pasáží z Petra z Blois a dalších autorit (Eusebeios, Architrenius Jana de Hauvilla). Na *planctus* navazuje *consolatio* (FRB III, 424A): „*Sed est aliquid, in quo mens amarata et oculi fatigati alicuius consolacionis fovenitur adiumento*“, přinášející dva teologicky vzato hlavní argumenty středověkých útěch: 1) „*omnes homines necessario mori oportet et ideo mors vitari non potest*“, 2) „*non enim serenissimus princeps noster decessit, sed recessit, non abiit, sed obiit*“. I zde se ozývají slova Petra z Blois (FRB III, 424B = MPL 207, 93, ep. 27) stejně jako v další pasáži, jež je rovněž obligátní pro veškerou konsolační literaturu již od antiky — „*doloris affectum in vobis non arguo, sed dolendi excessum*“. Zde se ozývá akademická teorie o „*pathos*“ a „*metriopathia*“, převzatá křesťanskou etikou: zatímco stoikové, zejména stará stoa, zamítali hnutí mysli (*pathos*) vůbec a ideálním stavem pro ně byla „*apathia*“, stav mimo jakýkoli citový vzruch, akademikové směřovali k tzv. „*metriopathia*“, k uměřené míře vzruchu a tedy i utrpení a smutku. Celá tato pasáž, ukazující dále na příklady náležitě truchlících postav Starého i Nového Zákona, je zde opět převzata z Petra z Blois. (FRB III, 424B „*Audivi, conturbatus est venter meus*.“ ... 425B “... *ceteros precedatis ad vitam*“, tedy pasáž zabírající více než jednu celou stránku edice ve FRB, je téměř doslova převzata z 2. listu Petra z Blois, MPL 207, 4–7.) I zde vrcholí výklad Petra z Blois výzvou, typickou pro konsolační tradici: „*conversus est planctus eius in gaudium, convertatur et noster*“.

V těchto místech přechází konsolace v chvalořeč na oslavu zesnulého, *laudatio*. Zde je řečník zřejmě méně závislý na svých předlohách, jistě se však drží schémat, aplikovaných pro oslavy významných osobností. Takováto schémata nacházíme, jak známo, hojně jak na příslušných místech kronikářské literatury (pochvaly zesnulých panovníků) tak v legendistických líčení ctností světců a světic. Arcibiskup nehodlá oslavovat významné činy Karlovy („*scripta enim sunt per plurimos codices, adhuc principum et etiam baronum est copia testancium, que Deo prebuit beneficia eius cultum veneranter ampliando, et ideo explanatione verborum non indigent eius opera*“) a obrací se k chvále jeho zbožnosti nejprve

výčtem a aplikací osmi blahoslavenství, pak sedmi skutky milosrdenství, sedmi dary Ducha svatého a posléze čtyřmi základními ctnostmi. Na závěr této pasáže klade arcibiskup verše pro Karlův epitaf (FRB III, 429A):

*Quartus ego Carolus magni quondam tremor orbis,
Cesar et invictus, modo victus morte, sub ista
fossa tegor; Deus alme, precor, meus astra subintret
spiritus. Ó cuncti, pro me pia solvite vota,
quos moriens liqui, quos vivens optime fovi.*

Já Karel Čtvrtý, jenž býval jsem postrachem celého světa,
císař, jež přemoci nebylo lze, teď přemožen smrtí
ležím tu v tomto hrobě; dej, Bože, ať do nebe vstoupí
moje duše. Vy všichni, jež ve smrti opouštím tady,
kterým jsem v životě pomohl snad, se modlete za mne.
(Přel. JN, Jiný překlad, pořizeny HELENOU BUSINSKOU, viz u HEŘ-
MANSKÉHO 1958, 354.)

Řečník pak dovozuje svatost zesnulého panovníka sedmi důvody, z nichž poslední je ten, že „*habuit in se septem sacramenta ecclesie*“. Po tomto dvojnásobném uplatnění symbolu posvátného čísla sedm čteme jako vrchol arcibiskupovy řeči jeho návrh na kanonizaci zvěčnělého panovníka. Věčný obsah této pasáže vyhlíží na první pohled velmi závažně. Už osoba arcibiskupa, který tyto věty pronesl, jako by návrhu propůjčovala oficiální ráz. Nadto zde řečník odkazuje na pohled velmi reálně a realisticky k církevním kanonizačním předpisům. Jestliže přesto tyto výroky zjevně neměly žádný politický dosah a věčný ohlas, potvrzuje se tím čistě rétorický charakter celého arcibiskupskupova vystoupení a vychází najevo, že publikum přijímalo epicedium pouze jako ozdobný ka-diub bez skutečného obsahu: výroky, v něm obsažené, byly přijímány jako topoi, a i vyskytlo-li se v něm něco specifického, čímž arcibiskupův návrh kanonizace zjevně byl, bylo to kontextem formální a povinné chvály obsahově vyprazdňováno. — Další oddíl je pak věnován Kariovu nástupci Václavu IV. a nadějším, jež do něj lze vkládat.

Celá tato první a podstatně delší část řeči pak ústí, jak je obvyklé u homilií, do zopakování verše tématu a končí se formulí „... *que fuerunt verba vestre pietati proposita*“.

Slova „... *in quibus verbis tria breviter colligi possunt*“ pak uvádějí, jak předepisovala kazatelská norma, druhou, v našem případě už jen krátkou a důsledně tripartitní část („*tria... primo, secundo, tercio; ... primum, secundum, tertium; ... ad primum .. dixi secundum ... dixi ad tertium*“), která činí zadost rutinní práci kazatele s textem a zesnulého panovníka se dotýká již jen povrchně a okrajově.

Poněkud odlišná je struktura **proslovu Vojtěcha Raňkova z Ježova**. Jejím biblickým základem je verš „*Idcirco ego plorans et oculus meus deducens aquam, quia longe factus est a me consolator*“ (Thren. 1,16) a proslov stejně jako Očkův začíná p l a n k t e m, tentokrát ovšem podstatně delším. Zabírá zde celou polovinu projevu (končí zopakováním základního biblického verše na str. 162 KADLECOVY 1971 edice) a přechází

pak v jakousi předběžnou útěchu (*consolatio*), založenou na biblickém textu Lc 19,12 „*Homo quidam dives abiit in regionem longinquam accipere sibi regnum et reverti*“, jehož výklad ústí v jeden z hlavních *loci communes* konsolační literatury středověku (KADLEC 1971, 163) „*non potest male mori, qui bene vixit*“ a „*mala mors putanda non est, quam vita bona precessit*“ (oba výroky podle Augustina).

Zde řečník přechází k *laudatio*, složené spíše z obecných míst tohoto žánru (KADLEC 1971, 164 — „*verus Dei cultor, zelo fidei succensus, Christi persequens inimicos... fide constans, spe gaudens et caritate fervens...*“), v níž se však objevuje i konkrétní zmínka o založení university. Větou (KADLEC 1971, 165) „*Et si magis particulariter vellem ista prosequi, brevis concio in librum cresceret et animos vestros nunc luctu prostratos maioris forsitan doloris aculeus punctum saucians penetraret*“ se ještě na chvíli vrací k planktu: tu označuje Karla IV. po prvé vůbec oním slavným „*pater patrie*“, kteréžto označení nepadá sice v rámci citátu, je však zřejmě součástí autorových raně humanizujících tendencí. Všimněme si, že zatímco běžná titulatura římského císaře této doby zněla „*imperator... augustus*“, čteme ve Vojtěchově řeči v okolí našeho místa neméně než pětkrát označení „*cesar*“, slovo, v takovýchto kontextech v české středověké latině přece jen méně frekventované.

Znovu (KADLEC 1971, 167) se pak Vojtěch vrací k biblickému základu svého projevu a jako důvod svých nářků opakuje Jeremiášův text „*quia longe factus est a me consolator meus*“. Dostává se tak definitivně k tématu útěchy, ke konsolaci. Především připomíná, že mrtvé se sluší oplakávat, a stejně jako Jan Očko uvádí podle Petra z Blois, aniž svůj pramen uvádí, starozákonní a novozákonní příklady oprávněného truchlení (KADLEC 1971, 167—168 „*Sciens enim... produc lacrimas*“ = Petrus Blesensis ep. 2, MPL 207, 4—5). Dále se Petr z Blois ozývá u Vojtěcha hned na téže stránce (KADLEC 1971, 168) větou „*non planctum unum culpo, sed plangendi excessum reprehendo*“ (MPL 207, 4) a pak v bezprostřední blízkosti (KADLEC 1971, 169): „*Temperantior preterea debet esse apud nos dolendi causa, quia imperator noster christianissime ne dic abiit, abiit, recessit, non decessit et dolendo penitens et penitendo dolens eternos cruciatus evasit*“ (= Petrus Blesensis MPL 207, 5—6, srov. výše v projevu Jana Očka citát z Petra z Blois ep. 27, MPL 207, 93). — Vojtěch uvádí tyto hlavní konsolační argumenty, mířící zejména proti nadměrnému (*excessivus*) smutku a pláči, jak jsme to pozorovali i u hlavních tezí konsolace Jana Očka z Vlašimi: „*imperator noster christianissime abiit et eternos cruciatus evasit... mors, ista, quam vulgus timet, potius est vita dicenda quam mors; ipius mortis inevitabilitas, divini iudicii equitas, nostri corporis fragilitas; ipsos (mortuos) per talem dolorem seu fletum ad vitam non suscitamus*. Z této argumentace vybočuje a zároveň tvoří její vrchol závěrečný důvod k útěše, důvod, vztahující se ke konkrétnímu případu Karla IV. a k dané historické situaci (KADLEC 1971, 171—172), totiž skutečnost, že je zde panovníkův řádný a papežskou stolicí schválený a potvrzený nástupce v království římském i českém, Václav IV. Při apostrofě nového nastupujícího panovníka (KADLEC 1971, 172—173) je pak zajímavé, že řečník velmi obratně tuto zcela konkrétní situaci vy-

jadruje a opisuje kupodivu nikoli vlastními slovy, nýbrž utíká se k citaci Cassiodorových Varií, kde náležitými změnami, především doplněním vlastních jmen, dosahuje žádoucího rétorického efektu (Cassiodorus, *Varia*, MPL 69, 553), zacházející tak s Cassiodorovým textem jako s formulářem.

* * *

V obou těchto projevech pozorujeme několik obsahových vrstev, střídá se v nich téma nářku, chvalořeči a útěchy. Sledujeme-li genezi planktu, *laudatio* a *consolatio* jako žánrů v antické literatuře, seznáme, že nářek a chvalořeč byly už v antice samozřejmými součástmi *epicedia*, pohřební řeči, zatímco *consolatio* (*paramythétikos logos*) se zprvu vyvíjela samostatně. V 1. stol. př. Kr. se hranice mezi *epicediem* a konsolací setřela, objevují se *mixtím* a není mezi nimi možno obsahově a žánrově lišit. Typickým příkladem je tzv. *Consolatio ad Liviam* neboli *Epicedium Drusi* asi z poloviny 1. stol. n. l. (tato elegie je silně poznamenána Ovidiovým básnickým vlivem a byla dlouho považována za dílo tohoto básníka). Zde už sám titul, i když pozdější, upozorňuje na dvojakou funkci a obsah výtvoru.

Pohřební řeči, oslavy zesnulých a konsolace z konce antiky a ze středověku mají podobný charakter — oslava zesnulého, řeč nad jeho hrobem, tedy *laudatio*, se vyskytuje s konsolačními prvky v jednom útvaru, který bývá označován jednou jako nářek, jindy jako útěcha, jindy obecněji jako *epicedium* — pohřební řeč, řeč u hrobu (např. básnické *Epicedium Hathumodae* neboli *Dialogus Agii* z r. 874). Tuto situaci pozorujeme i v našich textech, v projevu Očkově i Vojtěchově. Z jejich právě podaných popisů vyplynulo, že se i v nich prolínají obsahové partie planktu, konsolace a chvalořeči. Lze je tedy nejspíše označit jako oslavné pohřební řeči, *epicedia*, nikoli jako kázání v pravém slova smyslu. Obě promluvy se svou skladbou blíží spíše patristickým homiliím, modelovaným na antických rétorických předpisech o částech řeči, popř. na středověkých naukách o figurách a tropech, a liší se stavebně od systematicky dělených a tripartitně budovaných kázání vrcholného pozdního středověku. Jediným nezaměnitelným znakem kázání je u obou řečí biblický verš jako téma. Pouze Jan Očko se pokouší, jak jsme viděli, vyhovět kazatelským předpisům své doby, a to zejména ve druhé, závěrečné, a spíše formální části svého proslovu. — Tento volný a spíše patristicky pojatý typ obou řečnických vystoupení vynikne zejména, povšimneme-li si textů Jindřicha z Vildštejna ze 14. a 30. prosince 1378, jejichž stavba plně odpovídá soudobým homiletickým praktikám a jež tedy můžeme bez rozpaků označit jako kázání.

Vojtěchův a arcibiskupův projev jsou v rukopisech nadepsány „*sermo*“ a „*concio*“; EMLER je ve FRB III. uvádí jako „*řeči při pohřbu císaře Karla IV.*“, druhý vydavatel Raňkova projevu JAROSLAV KADLEC (1971, 155) mluví v souladu s rukopisy o „*contio*“, JIŘÍ SPĚVÁČEK (1979, 483) o oslavných pohřebních řečech. Pro náš názor, že před sebou nemáme v pravém slova smyslu kázání, nýbrž *epicedia*, oslavné pohřební

řeči s obligátními partiemi konsolací a planktů, svědčí i srovnání tohoto textu Vojtěcha Raňkova s ostatními homiletickými kusy tohoto autora. jak je přináší KADLECOVA (1971, 102—197) edice: všechny — s výjimkou právě epicedia na Karla IV. — stavebně odpovídají běžnému typu kázání 14. století.

LITERATURA

- BANSA, H. 1968: Heinrich von Wildenstein und seine Leichenpredigten auf Kaiser Karl IV., Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 24, 1968, 187—223.
- FARAL, E. 1924: Les arts poétiques du XIIe et XIIIe siècles, Paris.
- FONTES RERUM BOHEMICARUM III, Praga 1882.
- HEŘMANSKÝ, F. 1958, Čtení o Karlu IV. a jeho době, Praha.
- KADLEC, J. 1963: L'oeuvre homilétique de Jean de Jenštejn, Recherches de Théologie ancienne et médiévale, T. XXX, 299—323.
- KADLEC, J. 1971: Leben und Schriften des Prager Magisters Adalbert Ranconis de Ericinio, Münster.
- LUDVÍKOVSKÝ, J. 1964: Kronika klášteřa Žďárského, Brno.
- von MOOS, P. 1971—1972: Consolatio. Studien zur mittelalterlichen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer I—IV, München.
- MPL: J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series I. Latina, Paris.
- SPĚVÁČEK, J. 1979: Karel IV., Praha.
- VILIKOVSKÝ, J. 1938: Próza z doby Karla IV., Praha.
- VILIKOVSKÝ, J. 1948: Pisemnictví českého středověku, Praha.

ZUM CHARAKTER DER BEIM BEGRÄBNIS DES KAISER KARLS DES IV. GEHALTENEN REDEN

Beim Begräbnis des Kaiser Karls des IV. (15. 12. 1378) wurden zwei Reden, und zwar die eine vom Prager Erzbischof Jan Očko von Vlašim und die andere vom Prager Scholastiker Adalbert Ranconis de Ericinio feierlich vorgetragen. Da diese Reden im allgemeinen als Predigten bezeichnet werden, obzwar sie den stilistischen Regeln, die für die Homilien des Spätmittelalters gültig sind, nicht entsprechen, werden diese Reden von der Verfasserin einer stilistischen und inhaltlichen Analyse unterzogen, demit deren genauere Eingliederung in die betreffende Literaturgattung erzielt werden kann. Auf Grund der vorkommenden Elemente kommt die Autorin zur Schlußfolgerung, daß es sich in beiden Fällen nicht um Predigten im strengeren Sinne, sondern um Festreden mit den Merkmalen, die für Trostreden und Totenklagen obligatorisch sind, also um Epicidien, handle.

